

Shmidt, A. 1863. *Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami Generalnogo shtaba. Khersonskaya guberniya [Materials for Geography and Statistics of Russia, Collected by Officers of the General Staff]. Kherson Province. T. 24. Ch. 1. Sankt-Peterburg: V Voen. Tip. [In Russian].*

Eisfeld, A. 1992. *Die Russlanddeutschen*. München: Herbig.

Fleischhauer, I. 1986. *Die Deutschen im Zarenreich. Zwei Jahrhunderte deutschrussische Kulturgemeinschaft*. Stuttgart.

Schmidt, H. 1992. *Die evangelischen-lutherische Kirchen in Wolhynien*. Marburg.

УДК 94(470–44)«18/19»:[902:659.15]+[903:355]

DOI: 10.20535/2307-5244.56.2023.288767

О. Л. Іванюк

ORCID 0000-0001-6750-5423

Київський університет імені Бориса Грінченка

I. О. Мохнатюк

ORCID 0000-0002-8625-9069

Київський міжнародний університет

M. Валаниць

ORCID: 0000-0002-4465-0107

Академія ВСБ, Польща

O. L. Ivaniuk

Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine

I. O. Mokhnatiuk

Kyiv International University, Ukraine

Marek Walancik

WSB University, Rzeczpospolita Polska

ПРЕЗЕНТАЦІЯ ВІЙСЬКОВИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ НА ВИСТАВКАХ АРХЕОЛОГІЧНИХ З'ЇЗДІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

*Presentation of Military Antiquities at the Exhibitions
of Archaeological Congresses in the Russian Empire*

У статті проаналізовано матеріали археологічних з'їздів, які організовувались у Російській імперії в другій половині XIX — на початку XX ст., зокрема й каталоги виставок. Встановлено, що експозиції формувалися за територіальним принципом і принципом власності. Пам'ятки надавалися від музеїв, наукових товариств, приватних колекціонерів, дослідників. З'ясовано, що помітною складовою експозицій були старожитності, які стосувалися військової історії. Умовно їх можна поділити на кілька категорій: зброя і обладунки, зокрема археологічні знахідки — вістря стріл, списів, за-

лишки мечів епохи міді та бронзи й ранньої залізної доби, предмети озброєння й амуніції різних історичних епох, предмети фалеристики (жетони та медалі), писемні пам'ятки. Характерною ознакою виставок з'їздів була лише часткова атрибуція експонатів, які стосувалися військової історії, що значно ускладнювало їх систематизацію. Найпотужніші експозиції військових старожитностей було представлено на археологічних з'їздах, які відбувалися в Україні. Акценти ставилися на пам'ятках, пов'язаних з історією козацтва, проте найбільшу частину все-таки становили російські військові меморабілії. Рушійною силою у формуванні виставок майже всіх археологічних з'їздів стали українські дослідники й колекціонери.

Ключові слова: археологічний з'їзд, виставка, військові старожитності, озброєння, експозиція, колекція.

The article scrutinizes the materials and catalog entries from archeological congresses held in the Russian Empire during the latter half of the 19th century and the early 20th century, focusing on the organization and content of exhibitions presented during these events.

These exhibitions were notably orchestrated according to two guiding principles: a territorial approach, which grouped items based on their geographical origins, and an ownership principle, which categorized items based on the nature of their ownership — be it museums, scientific societies, private collectors, or individual researchers.

A considerable portion of the exhibits comprised military antiquities, delineated into several categories including ancient weaponry and armory showcasing archeological discoveries such as arrowheads, spear tips, and remnants of swords dating back to the Copper, Bronze, and early Iron Ages; weapons and ammunition from diverse historical eras; faleristics, encompassing the study of tokens and medals; and written memorabilia, which offer glimpses into the respective periods they originate from.

Despite the rich narrative potential of these military artifacts, many were presented with inadequate or altogether absent attribution, a factor that significantly hinders their systematic categorization in contemporary studies.

The analysis particularly accentuates the pivotal role played by Ukrainian researchers and collectors, not just in facilitating the assembly of these exhibitions, but in enriching them with substantial collections of artifacts, especially those connected to the Zaporozhian Cossacks. It highlights the standout contributions at congresses hosted in Ukraine, where the most expansive collections of military antiquities were exhibited, offering a rich, albeit complex, tapestry of military history that commands further detailed exploration and study.

Keywords: archeological congress, exhibition, military antiquities, weapons, exposition, collection.

Постановка наукової проблеми та її значення. Знаковими подіями в науковому житті Російської імперії другої половини XIX — початку XX ст. стали археологічні з'їзди. Вони були форумами, які дали потужний поштовх для регіональних археологічних та історичних досліджень і стали своєрідним майданчиком для оприлюднення результатів наукових розвідок. Складовою з'їздів стали багатопрофільні виставки. Значну частину їх експозицій становили пам'ятки, які репрезентували військово-історичні дослідження.

Аналіз останніх досліджень. Археологічні з'їзди, що відбулись у Російській імперії в другій половині XIX — на початку XX ст., неодноразово ставали об'єктом як комплексних, так і спеціальних досліджень. Вони привертати увагу як сучасників, так і пізніших науковців. Так, перебіг археологічних з'їздів, персональний склад учасників, проблематику виступів, висвітлювали їх організатори, зокрема — М. Біляшівський, Є. Редін, П. Добровольський та ін.

Проте особливо широко дослідження матеріалів цих наукових форумів розгорнулися наприкінці XX ст. У цей період було написано низку статей і дисертацій, присвячених археологічним з'їздам. Однією з перших, хто вдався до аналізу їх матеріалів, була Г. К. Швидько. Автор розглядала організацію цих форумів, а також вивчала краєзнавчі розвідки, які оприлюднювалися під час засідань (Швидько А. К. 1987, с. 136–143; Швидько Г. К. 1989, с. 19–21; Швидько Г. К. 2000, с. 157–162).

Одним з досліджень, де простежується системний підхід до історії археологічних з'їздів, стала дисертація О. М. Каковкіної¹. Автор проаналізувала їх науковий доробок із давньої історії. Так само, питання організації, проведення й результатів археологічних з'їздів, які відбулись у Наддніпрянській Україні, віддзеркалено у дослідженні С. П. Юренка (Юренко С. П. 2004).

У свою чергу, наукова розвідка О. С. Петрової привертає увагу до документального комплексу форумів, складу їх учасників і проблематики виступів².

Найбільшу ж увагу сучасні вчені звернули на XII археологічний з'їзд. Зокрема, заслуговує на увагу дисертаційне дослідження І. М. Скирди. Окремий розділ розвідки присвячено виставці цього наукового форуму. Автор частково звернув увагу й на експонати, які стосувалися військової історії, представлені в її експозиціях³. Разом з тим, комплексний аналіз презентації виставками військово-історичних старожитностей залишився переважно поза увагою авторів.

Джерельна база визначена метою дослідження і складається з комплексу опублікованих матеріалів, які створюють умови для об'єктивного розв'язання проблеми.

¹ Каковкіна О. М. Археологічні з'їзди другої половини XIX — початку XX ст. в Україні: наук. та суспільно-політ. аспекти: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 1998.

² Петрова О. С. Методы изучения массовых данных материалов археологических съездов, 1864–1914. Дисс. ... канд. ист. наук. Москва: Государственный университет имени М. В. Ломоносова, 2005.

³ Скирда І. М. XII археологічний з'їзд: передумови, перебіг подій, історичне значення. Дис. ... канд. іст. наук. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2016.

Її основу становлять: «Протоколи» засідань «попередніх» (організаційних) комітетів, які дають можливість висвітлювати особливості підготовки й організації виставок археологічних з'їздів, окреслити шляхи залучення до участі в них наукових установ і приватних колекціонерів; визначити методику відбору експонатів; «Альбоми», «Каталоги», «Указатели» — аналіз яких сприяє визначенню відділів виставок різних археологічних з'їздів, котрі містили старожитності, що стосувалися військової історії, фіксації переліку експонатів цієї тематики і встановленню прізвищ власників приватних колекцій, а також наукових установ, які брали участь у формуванні експозицій.

Методологія дослідження. В основу наукової розвідки покладено принципи історизму, системності та об'єктивності. Реалізація завдань потребувала застосування таких загальнонаукових методів як аналіз і синтез, індукція й дедукція, узагальнення й порівняння. У дослідженні автори вдалися до використання й загальноісторичних методів, зокрема проблемно-хронологічного, історико-порівняльного, історико-системного, історико-генетичного. Використання проблемно-хронологічного й історико-генетичного методів дало змогу виявити характерні риси й закономірності становлення експозицій, які облаштовувалися при археологічних з'їздах. Застосування історико-порівняльного методу надало можливість порівняти основні умови створення, особливості функціонування виставок, спільне та відмінне в принципах відбору військових старожитностей, котрі презентувались як науковцям, так і широкому загалові. Під час аналізу джерел використано методику історичного джерелознавства, а саме пошуку, відбору, опрацювання джерел. Для аналізу змісту опублікованих матеріалів археологічних з'їздів, зокрема «Альбомів», «Каталогів», «Покжчиків», а також джерел особового походження, як то листи Д. І. Яворницького, застосовано метод внутрішньої критики.

Метою дослідження є аналіз експозицій виставок археологічних з'їздів у контексті з'ясування напрямків військово-історичних досліджень у Російській імперії в другій половині XIX — на початку XX ст., а також популяризація опублікованих матеріалів, які стали результатом організації й проведення цих наукових форумів.

Для реалізації мети сформульовано такі дослідницькі завдання: проаналізувати стан історіографії щодо визначеної проблеми; висвітлити комплекс підготовчих заходів щодо організації виставок; визначити принципи, за якими формувались експозиції, котрі містили старожитності з військової історії й категорії експонатів; окреслити роль у створенні експозицій приватних колекціонерів і наукових установ з Наддніпрянської України.

Виклад основного матеріалу

Одними з найцікавіших подій, які відбувалися під час археологічних з'їздів, як для науковців, так і для широкого загалу, були виставки, які облаштовувалися до кожного з форумів. Під час створення експозицій, зазвичай,

визначальним був регіональний аспект. Основна увага приділялася місцевим старожитностям, які надавали різні установи, науков товариства, приватні колекціонери. На думку організаторів, це мало унаочнити й популяризувати історичні дослідження та їх результати.

Відбір експонатів і формування експозиції відзначалися тривалою й копіткою роботою. Наприклад, іще за два роки до наукового форуму, який відбувся 1902 р. у Харкові, Ніжинське історико-філологічне товариство утворило археологічну комісію на чолі з філологом-елліністом, випускником Карлового університету А. В. Добіашем. Одним з її основних завдань проголошувалися пошуки й накопичення старожитностей для майбутньої виставки¹. Комісія розгорнула польові археологічні дослідження, організувала обстеження храмів, ознайомлення з приватними архівами, колекціями, родинними зібраннями. Для виставки було інвентаризовано 350 предметів, зокрема й тих, що стосувалися військової історії. Окрім того, колекцію, з понад тисячі пам'яток, яку надав священник Ф. Яновський, було передано для опису й атрибуції до Московського археологічного товариства².

Часом організатори стикалися з певними труднощами, які заважали створити структуровані й тематично цілісні експозиції. Наприклад, частина приватних колекціонерів розглядала виставки лише як рекламний захід, який би мав повернути широку увагу до їх зібрань. У таких випадках вони надавали для експонування лише ті пам'ятки, які планувалися до продажу.

Ще однією проблемою була втрата старожитностей під час їх перевезення до місця археологічного з'їзду. Зокрема, один з організаторів виставки VI археологічного з'їзду в Одесі, Д. І. Яворницький, згадував що так зникли залізна сокира й срібний кинджал³. Такі випадки були непоодинокими й траплялися достатньо часто.

Експонати, які стосувалися військової історії, поділялися на кілька категорій: зброя та обладунки, фалеристичні пам'ятки, рукописи, креслення й фото. Помітною складовою виставок були пам'ятки, які репрезентували предмети озброєння з археологічних розкопок. Вони давали змогу простежити географію досліджень, ознайомитися з доробком окремих учених і давали часткове уявлення про склад приватних колекцій.

Так, до експозиції виставки першого археологічного з'їзду в Москві, яка розташовувалась у двох бічних залах і бібліотеці музею князя С. М. Голі-

¹ Бережков М. О занятиях археологической комиссии // Сборник историко-филологического общества при институте кн. Безбородько в Нежине. Нежин: Типо-литография М. В. Глезера 1903. Т. IV. Отд. I. С. 35–36.

² Бережков М. О занятиях археологической комиссии // Сборник историко-филологического общества при институте кн. Безбородько в Нежине. Нежин: Типо-литография М. В. Глезера 1903. Т. IV. Отд. I. С. 53–56.

³ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / уряд. С. В. Абросимова, Н. С. Василенко, А. І. Перкова [та ін.]. Дніпропетровськ, 2005. С. 150.

цина, ввійшли старожитності бронзової й ранньої залізної доби. Зокрема, історик, археолог і археограф К. І. Невоструєв надав бронзові сокиру (в формі кайла), спис, прикрашений фігурами, кілька стріл з Ананьєвого могильника поблизу м. Єлабуги, тощо¹.

Значно ширше археологію зброї було представлено на III Археологічному з'їзді². У відділі «Київ» експонувалися: вістря списів, знайдені поблизу Варязьких печер, Михайлівського Золотоверхого монастиря, Десятинної церкви, церкви Св. Ірини, Золотих воріт; залізний трикутний спис, виявлений на Старокиївських валах, тощо. Ці предмети належали до приватних колекцій: українського історика, археолога, нумізмата Я. Я. Волошинського й колезького радника В. І. Сербулова. У кількох вітринах розміщувалися старожитності з зібрання В. Б. Антоновича, зокрема залізний рицарський шолом, знайдений біля церкви Св. Ірини, а також меч і кинджал³. Археологію зброї репрезентували знахідки, здобуті в результаті розкопок Д. Я. Самоквасова на Чернігівщині. Відвідувачі виставки могли побачити уламки шаблі, вістря списів з Чорної могили, шолом з кольчугою, два меча, тощо⁴.

До формування експозиції активно долучився й університет Св. Володимира. В окремих вітринах, кожна з яких представляла один із повітів Київської губ., розміщувалися типові знахідки: різні за формою вістря стріл і списів⁵. Поряд з тим музей університету Св. Володимира експонував рештки залізного обладунку з Кошеватського кургану біля с. Ніколаєвка Таращанського повіту, залізний шишак і кольчугу, знайдені в м. Балта, тощо⁶.

Надалі предмети, які репрезентували археологію зброї, стали невід'ємною складовою виставок археологічних з'їздів. Незалежно від міста, де проводилися форуми, українські дослідники й колекціонери активно долучалися до формування експозицій. Наприклад, для виставки восьмого археологічного з'їзду в Москві, київський археолог і колекціонер Ю. Хойновський надав мідний обушок, залізну бойову сокиру, вістря піки, лека ручних ножів з Лисої гори (Київ), Трипілля (Київщина), Замковища (Канівщина) тощо⁷.

¹ Помещение съезда и устройство при нем археологической выставки // Труды первого археологического съезда в Москве 1869. Москва: Синодальная типография. 1871. Т. 1. С. XII

² Відповідно до програми з'їзду експозиція мала складатися з двох частин: «Виставка общеславянская» й «Виставка русская». Збирав і облаштував експонати В. Антонович.

³ Отдел III Киев. Указатель выставки при третьем Археологическом съезде в Киеве, 1874 г., 2–22 августа. Киев: Тип. Е. Я. Федорова, 1874. С. 19–20.

⁴ Отдел III Киев. Указатель выставки при третьем Археологическом съезде в Киеве, 1874 г., 2–22 августа. Киев: Тип. Е. Я. Федорова, 1874. С. 43, 48.

⁵ Отдел III Киев. Указатель выставки при третьем Археологическом съезде в Киеве, 1874 г., 2–22 августа. Киев: Тип. Е. Я. Федорова, 1874. С. 28.

⁶ Отдел III Киев. Указатель выставки при третьем Археологическом съезде в Киеве, 1874 г., 2–22 августа. Киев: Тип. Е. Я. Федорова 1874. С. 30, 39.

⁷ Каталог выставки восьмого Археологического съезда в Москве 1890 г. Москва: Тип. Снегиревых, 1890. С. 24–25.

Надзвичайною подією став XII археологічний з'їзд у Харкові. Він вирізнявся серед інших наукових форумів як ґрунтовною підготовкою, так і розмаїттям пам'яток, які експонувались. Організацію виставки було доручено Є. К. Редіну, А. М. Краснову, Б. С. Познанському, О. П. Радаковій. Помітну роль відіграв і Д. І. Багалій. Організатори мали на меті зібрати предмети, які б характеризували історичне минуле Наддніпрянської України й Війська Донського та Кубанського. Відповідно до проекту, експозиція поділялася на шість відділів: первісних, історичних, церковних старожитностей, картографічний, стародрукованих книг, рукописів. До її формування було долучено Церковно-археологічний музей Київської духовної академії, музей Б. І. Ханенка, Музей старожитностей університету Св. Володимира, Новочеркаський музей старожитностей, Кубанський статистичний комітет, музей К. М. Скаржинської, Одеське товариство історії й старожитностей, музей В. В. Тарновського, музей Полтавського земства, Московське товариство любителів природознавства, антропології та етнографії й інші товариства та наукові установи.

Виставка почала діяти 15 серпня 1902 р. Археологія зброї була представлена в першому відділі — первісних старожитностей. Чільне місце в експозиції посідали предмети з зібрання П. Синельникова, старожитності, які знайшов В. Городцов під час розкопок в Ізюмському повіті на Харківщині¹. Управління Харківсько-Миколаївської залізниці надало для виставки вістря спису з поховання в Костянтиноградському повіті, Полтавщина².

Традицію виставляти пам'ятки, які стосувалися військової археології, продовжив і XV з'їзд у Новгороді. Експозиція поділялася на два тематичних розділи: перший — старожитності первісні, цивільного й військового побуту (розміщувався в будинку дворянства на Сінній площі); другий — церковні старожитності (в приміщеннях митрополичих покоїв у Дитинці). Але пам'ятки, які належали Новгородському музею старожитностей, залишалися у його приміщеннях. У відділі первісних пам'яток експонувалися вістря списів і стріл, датованих кам'яною добою, з Орловської й Тульської губ. (зібрання В. Р. Апухтіна, м. Орел). Разом з тим, було представлено вістря бронзових стріл, знайдені в Федящевському городищі (Тульська губ.), бронзовий кинджал — з кургану поблизу м. П'ятигорська, залізні вістря стріл і списів із різних місцевостей Північного Кавказу³.

¹ Протокол семнадцатого заседания предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда в Харькове, 14 декабря 1901 г. // Записки Императорского Харьковского университета. Харьков: М. Зильберберг и С-вья, 1902. Кн. 2. С. 108.

² Протокол двадцать третьего заседания предварительного комитета по устройству XII археологического съезда в Харькове, 20-го мая 1902 года // Записки Императорского Харьковского университета. Харьков: М. Зильберберг и С-вья, 1903. Кн. 2. С. 86, 88.

³ Каталог выставки XV Всероссийского Археологического съезда в Новгороде. Отд. I. (Древности первобытные, гражданского и военного быта, в доме Дворянства на Сенной площади). Новгород: Тип. И. Я. Максакова 1911. С. 6–8.

Воронежський Губернський музей надав для експозиції виставки: довге залізне руків'я від ножа або ж меча, залізні вістря стріл — чотири тригранних і одне пласке, 41 фрагмент залізного обладунку, з них три з золотими пластинами, тригранне вістря металюного списа тощо¹. Предмети, які презентували археологію зброї, було виставлено й в інших відділах виставки.

Зокрема, у відділі фотографій і креслень експонувалися:

- шестипер з металевим обухом у формі сокири й дерев'яним руків'ям, який знайшов Ф. Консантинов на сопці «Бариніна» Новгородського повіту (надав І. В. Анічков)²;
- дві пищали Строганових, часів підкорення Сибіру (надав князь П. П. Голіцин);
- кинджал бронзової доби з розкопок 1910 р. поблизу Хач-Булах Єлізаветпольської губ. (надав Л. С. Гогель (Новгород)³);
- три булави, знайдені у Криму (надала Н. В. Тиркова)⁴.

Поряд з тим, старожитності надані Соловецьким монастирем, а саме: самостріл, шість стріл, два бердиші, дві піки, шпага, старовинна рушниця, порохівниця експонувалися серед предметів церковної історії⁵.

Починаючи з III-го археологічного з'їзду, до експозицій виставок почали надходити предмети озброєння й амуніції які не мали стосунку до археологічних розкопок. Зокрема, М Максимович надав патронташ з позолоченою бляхою й написом: «сія ледунка Филлипа Григорьевича Марковича», а також, кинджал в узорчатих мідних піхвах. Університет Св. Володимира експонував ніж, одного з ватажків гайдамаків І. Гонти, оправлений у срібло, а Одеське товариство історії й старожитностей — срібну табакерку зображенням М. Кутузова. З колекції П. С. Щетинського на виставку було надано, різьблену з кістки, запорозьку порохівницю тощо⁶.

На VIII археологічному з'їзді у Москві предмети озброєння й амуніції займали вже кілька зал. У одній із них було розміщено колекцію зброї надвірного радника Д. О. Ушакова, зокрема: кремневі рушниці іспансько-

¹ Каталог виставки XV Всероссийского Археологического съезда в Новгороде. Отд. I. (Древности первобытные, гражданского и военного быта, в доме Дворянства на Сенной площади). Новгород: Тип. И. Я. Максакова 1911. С. 13,15.

² Каталог виставки XV Всероссийского Археологического съезда в Новгороде. Отд. I. (Древности первобытные, гражданского и военного быта, в доме Дворянства на Сенной площади). Новгород: Тип. И. Я. Максакова 1911. С. 34.

³ Каталог виставки XV Всероссийского Археологического съезда в Новгороде. Отд. I. (Древности первобытные, гражданского и военного быта, в доме Дворянства на Сенной площади) Новгород: Тип. И. Я. Максакова 1911. С. 82.

⁴ Каталог виставки XV Всероссийского Археологического съезда в Новгороде. Отд. I. (Древности первобытные, гражданского и военного быта, в доме Дворянства на Сенной площади). Новгород: Тип. И. Я. Максакова 1911. С. 83.

⁵ Каталог виставки XV всероссийского археологического съезда в Новгороде. Отд. II (церковный). / Сост. Анисимов А. И. Новгород: Тип. М. О. Селтванова 1911. С. 21.

⁶ Отдел III Киев. Указатель виставки при третьем Археологическом съезде в Киеве, 1874 г., 2–22 августа. Киев: Тип. Е. Я. Федорова 1874. С. 63–64.

го й турецького виробництва — доби Катерини II, албанські дуельні пістолети й топірець часів царювання Олексія Михайловича, шпаги доби Павла I й Олександра I, тощо. Загалом демонструвалося, на широкий загал, 100 предметів, пов'язаних з військовою історією¹. У іншій залі експонувалася гетьманська булава — подарунок короля Яна Казимира графу Потоцькому з зібрання київського археолога Ю. Хойновського, який на постійній основі брав участь у подібних заходах².

Але найбільш численними і яскравими, щодо зброї й амуніції, стали експозиції, якими супроводжувалися наукові форуми в Харкові й Чернігові. Так, у третьому відділі виставки — «Історичні старожитності», XII археологічного з'їзду в Харкові було презентовано потужне зібрання зброї: запорозькі шаблі, мечі, карабіни, пістолі, кинджали, порохівниці, мушкети. Більшість із них надійшла на виставку з приватних колекцій, зокрема, П. П. Оленича-Гнененка, В. В. Дзяковича, священника П. Синельникова, а також колекцій Ніжинського історико-філологічного товариства, музеїв «Витончених мистецтв і старожитностей» Харківського університету й Воронежського губернського³.

Заслужувала на окрему увагу колекція зброї штаб-ротмістра П. П. Оленича-Гнененка, хоч атрибуцію експонатів робив власник, тому залишалася низка питань щодо датування пам'яток, визначення регіону походження, тощо. На виставці експонувалися: запорозька шабля турецького типу (не датована), шабля XVI ст., яка, за переказами, належала козаку Ніжинського полку — Підвисоцькому, українська шабля середини XVIII ст., запорозький ятаган (не датований), а також зразки холодної зброї східного типу. Серед предметів вогнепальної зброї було представлено «Горлач» (мушкетон) XVI–XVII ст., пістолет Кухенрейтера початку XIX ст. (дарунок султана Махмуда губернатору Сілістрії К. А. Оленичу-Гнененку), запорозький чотириствольний пістолет XVIII ст. тощо⁴.

Цікавість у відвідувачів викликали пам'ятки з колекцій В. П. Дзяковича й П. Синельникова. Зокрема, кілька запорозьких порохівниць, кремневі пістолети, шабля з гербом Великого князівства Литовського з могили запорожця біля р. Конка, залізна кольчуга, бронзова булава з рельєфом царя Олексія Михайловича й 5-ма гербами малоросійських губерній⁵.

¹ Каталог виставки восьмого Археологического съезда в Москве 1890 г. Москва: Тип. Снегиревых, 1890. С. 22–25.

² Каталог виставки восьмого Археологического съезда в Москве 1890 г. Москва: Тип. Снегиревых, 1890. С. 23.

³ Альбом виставки XII Археологического съезда в г. Харькове / Под ред. Е. К. Редина; Исполнено и изд. художеств. фототипией К. А. Фишер. Москва: Н. И. Гросман и Г. А. Вендельштейн, 1903. С. 23.

⁴ Древности исторические. // Каталог виставки XII Археологического съезда в г. Харькове Харьков: Тип. М. Зильберга, 1902. С. 29–30.

⁵ Древности исторические. // Каталог виставки XII Археологического съезда в г. Харькове. Харьков: Тип. М. Зильберга, 1902. С. 31–32.

Окрім того, на виставці експонувалися: залізна шабля з мідною ручкою, вензелем й ініціалом Катерини II, шпага з зображенням апостолів (подарунок Ф. Павловського музеєві Витончених мистецтв і старожитностей Харківського університету), три шпаги західноєвропейського зразка з написами латиною (з колекції М. Коваленка), шпага з написом «Карл Леопольд» і гербом (з колекції Г. Хаджопуло й М. Хаджопуло)¹.

З 1 до 12 серпня 1908 р. у приміщенні Реального училища в Чернігові функціонувала виставка XIV археологічного з'їзду. Її організував Д. Я. Самоквасов (Черненко, О. Є. 2007, с. 15–16). Пам'ятки, які надходили, систематизував П. М. Добровольський. Експозицію було поділено на вісім розділів. Предмети озброєння й амуніції експонувались у третій частині історичного відділу. Їх налічувалася 91 одиниця. Серед них як холодна, так і вогнепальна зброя різних епох і різного походження. Зокрема: алебарди, які подарували Чернігівській архівній комісії колишній чернігівський губернатор Є. К. Андрієвський та історик, граф Г. О. Милорадович; лук перського походження з колекції Глухівського земського музею; місьюрки з Тургайської області й Кавказу, які подарували Г. Вакуловський і В. Фальковський, тощо².

До експозиції також увійшли ятагани, шаблі, шпаги. Серед них: золота шпага з написом «За хоробрість», яка належала генералу В. Г. Костенецькому, іноземна шпага з золотим литим гербом і золотим ефесом із зображенням троянд і вензелем під короною. Її пожертвував Мглинський предводитель дворянства А. М. Скаржинський. На його думку, ця зброя залишилась у місті внаслідок етапування полонених французів з-під Смоленська. До експозиції також увійшла золота шабля з георгіївською стрічкою й написом «За хоробрість». Нею 30 вересня 1877 р. було нагороджено Г. О. Милорадовича за бойові заслуги під час облоги Плевни. Зі зразків вогнепальної зброї експонувалися кремневі рушниці, різноманітні пістолети, мортири тощо³.

Складовою виставок археологічних з'їздів були армійські жетони й медалі. Вони ілюстрували майже всі загарбницькі війни, які вела Російська імперія у XVIII–XIX ст. Їх було презентовано на трьох наукових форумах — у Санкт-Петербурзі, Чернігові й Новгороді. Зокрема, на другому археологічному з'їзді, який відбувся 1871 р. у Санкт-Петербурзі, старший хранитель нумізматичного відділу Ермітажу, один з організаторів виставки Юлій Богданович Іверсен представив власну колекцію рідкісних російських нагород, загалом 189 предметів. Про її склад дає уявлення опубліковане видання

¹ Древности исторические. // Каталог выставки XII Археологического съезда в г. Харькове. Харьков: Тип. М. Зильберга, 1902. С. 32–33, 34, 51.

² Исторический отдел // Каталог выставки XIV Археологического Съезда в Чернигове Под редакцией П. М. Добровольского. Чернигов: Тип. губернского правления, 1908. С. 14–23.

³ Исторический отдел // Каталог выставки XIV Археологического Съезда в Чернигове / Под редакцией П. М. Добровольского. Чернигов: Тип. губернского правления, 1908. С. 14–23.

«Неизданные и редкие русские медали»¹. Автор зазначав, що майже всі вказані в ньому нагороди експонувалися під час виставки. Зокрема, відвідувачі мали можливість побачити медаль за взяття Азова за царя Петра I (роботи засновника монетного двору І. Леефкена), нагороди за взяття Шліссельбурга, на мир зі Швецією 1743 р., на мир, укладений з турками 1774 р., на приєднання Криму до Російської імперії, мідний відтиск золотої медалі з зображенням Олександра I й написом «за хоробрість під час битви з персіянами 30 червня 1804 р., в якій з товаришами відбив 4 прапори й 4 фальконети», олов'яний відтиск з золотої медалі за відзнаку в битві з кабардинцями².

Поряд з тим експонувалися нагороди, якими царат відзначав запорозьких козаків. Серед них: мідний відтиск золотої медалі, якою 1763 р. було нагороджено отамана Григорія Федорова, олов'яні відтиски з золотих медалей, якими було нагороджено хорунжого Якова Качалова, полковника Орельської паланки Опанас Колпака, кошового отамана Петра Калнишевського³.

До XIV археологічного з'їзду в Чернігові, вдруге за історію цих наукових форумів, було презентовано зібрання нагород і пам'ятних медалей, загалом 121 предмет. Тематично вони віддзеркалювали кілька періодів імперської військової історії: російсько-турецькі конфлікти, війну з Наполеонівською Францією, «замирення» або завоювання російською армією сусідніх народів. Зокрема, боротьбу за Крим і Чорне море ілюстрували: мідний жетон «За відзнаку під час взяття приступом Базарджика 22 травня 1810 р.» із зображенням Олександра I, срібна медаль «За турецьку війну» з зображенням шестикінцевого хреста й датами 1828, 1829, бронзова медаль у пам'ять про Кримську кампанію (на ній зображено вензели Миколи I й Олександра II й дати 1853–1854–1855–1856). Кримської кампанії також стосувався мідний нагородний хрест на Володимирській стрічці⁴.

Франко-російську війну репрезентували: срібна медаль «за взяття Парижа 19 березня 1814 р.», набір пам'ятних медалей (золота, срібна, мідна) на честь Вітчизняної війни 1812 р., два пам'ятних нагородних хреста на честь Вітчизняної війни 1812 р.

Не стільки військовими, скільки ідеологічними були нагороди, які вкорінювали у свідомості суспільства право Російської імперії вирішувати долю інших народів. На виставці експонувався мідний жетон із зображенням орла в короні зі щитом і мечем, який бореться з триголовим змієм, та всевидючого ока. Написи на ньому повідомляли: «З нами Бог. Розумійте народи і під-

¹ Иверсен Ю. Незданные и редкие русские медали. Санкт-Петербург: Тип. Императорской академии наук 1874. 26 с.

² Иверсен Ю. Незданные и редкие русские медали. Санкт-Петербург: Тип. Императорской академии наук 1874. 26 с.

³ Иверсен Ю. Незданные и редкие русские медали. Санкт-Петербург: Тип. Императорской академии наук 1874. 26 с.

⁴ Жетоны и медали // Каталог выставки XIV Археологического Съезда в Чернигове Под редакцией П. М. Добровольского. Чернигов: Тип. губернского правления, 1908. С. 5–13.

коряється), «Російське переможне військо вразило й умиротворило заколот в Угорщині й Трансильванії 1849 року». Уславлювали імперську армію бронзова медаль з написом «За умиротворення польського заколоту 1863–1864», бронзовий жетон «у пам'ять звільнення болгар» з написами: «Ті, що сіють зі сльозами, будуть жати з радістю», «Олександр II імператор і самодержець Всеросійський цар-визволитель 19 лютого 1878», медаль-жетон «За взяття штурмом Геок-Тепе 12 січня 1881 року»¹.

Частина пам'яток вшанувала військових діячів Російської імперії. Глухівський земський музей надав на виставку медаль із зображенням П. О. Румянцева й воїна зі списом в одній руці й гілкою миру в другій, поряд — обладунки, знамена, гармати, барабан. Написи свідчили: «Граф Петро Олександрович Румянцев. Генерал Фельдмаршал», «Переможцю й Примирителю 10 липня 1774 року». Експонувалися й медаль на честь генерал-адмірала графа Ф. О. Головіна з написом: «Feder. Alexid. Golovin. Csar. Mav Int Bovarin. General. et. bollie. Expedit. Comissar. Is. Vamiegat Extr. Plenipvireg. Sib» і зображенням лева в короні, який піднявся на задні лапи з мечем у правій передній, бронзовий жетон на честь М. Д. Скобелева².

Лише незначну частину експозиції становили іноземні жетони й медалі які увічнювали битви і війни у Європі. Зокрема: жетон на честь битви поблизу Сольферіно (24 червня 1859 р.) яка відбулася під час війни Наполеона III, сардинського короля Віктора Еммануїла й Гарібальді проти Австрії, італійська медаль La Crimea, 1855, на честь Кримської війни³. У відділі фотографій і креслень виставки Археологічного з'їзду у Новгороді було представлено наданий князем П. П. Голіцина французький значок 46-го полку⁴.

Частину експозицій виставок становили писемні джерела і дослідження, які висвітлювали сторінки як світової, так і російської військової історії. Такий тип пам'яток був представлений на четвертому археологічному з'їзді, який відбувся у Казані 1877 р. Тоді, Карамзинська публічна бібліотека м. Симбірська передала на форум книгу «История о разорении города Иерусалима и о пленении Царя-града Турками в 1453 г. Рукопис XVIII ст.»⁵. Це було єдине писемне джерело з військової історії яке експонувалося.

Під час IX археологічного з'їзду у Вільно, як фахівці, так і пересічні відвідувачі мали можливість ознайомитися з частиною колекції рукописів біблі-

¹ Жетоны и медали // Каталог выставки XIV Археологического Съезда в Чернигове Под редакцией П. М. Добровольского. Чернигов: Тип. губернского правления, 1908. С. 5–13.

² Жетоны и медали // Каталог выставки XIV Археологического Съезда в Чернигове Под редакцией П. М. Добровольского. Чернигов: Тип. губернского правления, 1908. С. 14–15.

³ Жетоны и медали // Каталог выставки XIV Археологического Съезда в Чернигове Под редакцией П. М. Добровольского. Чернигов: Тип. губернского правления, 1908. С. 17.

⁴ Каталог выставки XV Всероссийского Археологического съезда в Новгороде. Отд. I. (Древности первобытные, гражданского и военного быта, в доме Дворянства на Сенной площади). Новгород: Тип. И. Я. Максакова, 1911. С. 34.

⁵ Указатель выставки при четвертом археологическом съезде. Казань: Ти. Императорского Университета, 1877. С. 58.

отеки Генерального штабу. У експозиції виставки було представлено 31 лист до Сапет, Ходкевичів, Глебовичів та інших осіб з доповідями про події війни 1573 р. між Москвою і Литвою, написані з-під Орші¹.

Найпотужніша колекція писемних джерел презентувалася в Новгороді. Зокрема, експонувалися: патент на пожалування ротмістра Олександра Басманова в чин секунд-майора 31 грудня 1792 р., за підписом імператриці Катерини II, три патенти на пожалування сержанта Макара Мантурова чинами прапорщика, підпоручика й поручика, 1751, 1753, 1755 рр. за підписами генерала С. Апраксина². Князь П. П. Голіцин надав на виставку патент Людовіка XVIII князю Голіцину на кавалерійські знаки ордена Св. Людовіка³. Було виставлено й «Записки адмірала Шишкова» 1752 р., «Поразка французів» частина перша 1814 р., опис орденів із зображеннями часів імператора Павла I (3 колекції В. Р. Апухтіна)⁴. Михайло Валеріанович Муравйов надав організаторам латинський текст указу військової колегії 1763 р. про звільнення з російського підданства прем'єр-майора Ісаака Петровича. На звороті італійською мовою — указ 1766 р. про прийняття його в підданство Венеції (6 аркушів), формулярний список генерал-лейтенанта Олександра Миколайовича Муравйова, його ж лист до племінника псковського губернатора Валер'яна Миколайовича Муравйова⁵.

Таким чином, виставки археологічних з'їздів стали масштабним і цікавим досвідом експонування старожитностей, пов'язаних з військовою історією. Вони відіграли важливу роль у популяризації історичних знань серед широких верств населення. Виставки археологічних з'їздів продемонстрували високий рівень розвитку наукових досліджень і значну цікавість до колекціонування військових старожитностей. Підготовка до їх проведення стимулювала красназавчі пошуки й поповнення колекцій місцевих музейних установ.

Зазвичай експозиції формувалися за територіальним принципом і принципом власності, що не давало відвідувачам можливості сформувати цілісну картину розвитку озброєнь у ту або іншу добу. До вітрин потрапляли й випадкові пам'ятки, які приватні колекціонери мали бажання продати, розглядаючи захід як рекламну кампанію. Пам'ятки, пов'язані з військовою історією,

¹ Каталог предметов, доставленных на Археологическую выставку при IX Археологическом съезде в Вильне в 1893 году. Вильно: Тип. А. Г. Сыркина, 1893. С. 107.

² Каталог выставки XV Всероссийского Археологического съезда в Новгороде. Отд. I. (Древности первобытные, гражданского и военного быта, в доме Дворянства на Сенной площади) Новгород: Тип. И. Я. Максакова, 1911. С. 21.

³ Каталог выставки XV Всероссийского Археологического съезда в Новгороде. Отд. I. (Древности первобытные, гражданского и военного быта, в доме Дворянства на Сенной площади) Новгород: Тип. И. Я. Максакова, 1911. С. 23.

⁴ Каталог выставки XV Всероссийского Археологического съезда в Новгороде. Отд. I. (Древности первобытные, гражданского и военного быта, в доме Дворянства на Сенной площади) Новгород: Тип. И. Я. Максакова, 1911. С. 2.

⁵ Каталог выставки XV Всероссийского Археологического съезда в Новгороде. Отд. I. (Древности первобытные, гражданского и военного быта, в доме Дворянства на Сенной площади). Новгород: Тип. И. Я. Максакова, 1911. С. 85–86.

часом було розпорошено по різних відділах і розміщено поряд із планами, зображеннями, богослужбовими книгами, тощо, що створювало у фахівців відчуття хаосу. Для виставок усіх з'їздів характерний недостатній рівень або брак атрибуції експонатів, які стосувалися військової історії. Значна частина пам'яток була ідеологічна й демонструвала успіхи імперської армії у загарбницьких війнах, унаочнюючи міфологеми Російської імперії. Поряд з тим виставки з'їздів, які відбувалися в Україні, привертали увагу відвідувачів значною кількістю старожитностей, пов'язаних з запорозьким козацтвом. Значною рушійною силою в формуванні виставок майже всіх археологічних з'їздів стали українські дослідники й колекціонери.

Черненко, О. Є. 2007. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896–1948 рр.). *Скарбниця української культури: Збірник наукових праць*. Вип. 9 (Спецвип. 1). Чернігів.

Швидько, Г. К. 2000. Археологічні з'їзди і археографічні відкриття. *Проблеми археології Подніпров'я: зб. наук. пр. Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара*. Дніпропетровськ. С. 157–162.

Швидько, Г. К. 1989. Роль археологічних з'їздів у вивченні історії місцевого краю. *Тези доповідей і повідомлень 4-ї республіканської наукової конференції з історичного краєзнавства*. Київ. С. 19–21.

Швидько, А. К. 1987. Из истории археологических съездов в России. *Памятники бронзового и железного веков Поднепровья*. Дніпропетровськ. С. 136–143.

Юренко, С. П. 2004. *Археологічні з'їзди в Україні*. Київ: Шлях.

Chernenko, O. Ye. 2007. Arkheolohichna kolektsiia Chernihivs'koho istorychnoho muzeiu imeni V. V. Tarnovs'koho (1896–1948 rr.). [Archaeological Collection of the Chernihiv Historical Museum Named after V. V. Tarnovsky (1896–1948)]. *Skarbnytsia ukrains'koi kul'tury: Zbirnyk naukovykh prats'*. Vyp. 9 (1). [In Ukrainian].

Shvid'ko, H. K. 2000. Arkheologichni ziyzdy i arkeohrafichni vidkryttya. [Archaeological Congresses and Archeographic Discoveries]. *Problemi arxeologii Podniprov'ya*. S. 157–162. [in Ukrainian].

Shvid'ko, H. K. 1989. Rol' arkheologichnih zjizdy u vyvchenni istorii miscevoho kraju. [The Role of Archaeological Congresses in the Study of the History of the Local Region]. *Tezy dopovidej i povidomlen' 4-i respublikans'koi naukovoi konferencii z istorichnoho kraieznavstva*. Kyiv. S. 19–21. [In Ukrainian].

Shvyd'ko, A. K. 1987. Iz istorii arkheologicheskikh s'ezdov v Rossii [From the History of Archaeological Congresses in Russia]. *Pamyatniki bronzovogo i zheleznoho vekov Podneprov'ya*. S. 136–143. [In Russian].

Yurenko, S. P. 2004. *Arkheolohichni z'izdy v Ukraini*. [Archaeological Congresses in Ukraine]. Kyiv. [In Ukrainian].